

УДК 811.161.2'282(477.43):811.161.2'373.21

І. М. Потапчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАРОДНІ НАЗВИ ЧАСТИН РІЧКИ ТА СПОСОБУ РУХУ ВОДИ В НІЙ У ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті проаналізовано реалізацію найменувань на позначення частин річки та способу руху води в ній у західноподільських говірках, відзначено нестійкість і коливання значень зафіксованих лексем, визначено типові загальноукраїнські елементи й ареальну специфіку номінацій географічних реалій.

Ключові слова і словосполучення: сема, лексема, семантика, західноподільське діалектне мовлення, народна географічна термінологія.

Професор Іван Огієнко у своїх працях закликав до збагачення українського словника завдяки записуванню «мовних ріжниць», тобто слів, які належать до «якогось українського діалекту» і визначають «мовні окремішності кожного села» [21, с.151-152]. І хоч з часу, як пролунали ці заклики, минуло вже вісімдесят років і у царині діалектології є значні наукові здобутки, та все-таки студії щодо функціонування різних тематичних груп лексики у говірковому мовленні так само актуальні. Сказане стосується й народної географічної термінології.

Зважаючи на відсутність системних студій над народною географічною термінологією (зокрема назвами гідрорельєфу), що функціонує у західноподільських говірках, запропонований матеріал видається нам цінним.

Завдання нашої статті: подати апелятиви на позначення частин річки та способу руху води в ній у народній географічній терміносистемі досліджуваної території, виявити закономірності функціонування лексем, простежити ареальні особливості.

На території області протікає 93 ріки, що належать до рівнинного типу.

Ріки південної частини області беруть початок з південного схилу Волино-Подільської височини і течуть на південь і південний схід. Спочатку вони течуть повільно, мають неглибокі долини, а потім переперізують

Товтровий краєж і течуть у глибоких каньйоноподібних долинах, береги їх чіткі, часто круті, скелясті, на їхньому шляху багато порогів і водоспадів.

Одна з найбільших в області і третя за розмірами в Україні ріка Дністер (стародавній Тирас). Починається він з північних схилів Карпат, з гори Розлуч поблизу с. Вовче Львівської області. У верхній течії Дністер має характер гірської ріки, в межах області – рівнинний. Русло ріки дуже звивисте, глибоко врізане. Дністер прорізує вапнякові породи і має круті високі скелясті береги. Ложе кам'янисте, у ньому в межах області 6 порогів [2, с.23].

Дністер – природна межа між Хмельницькою і Чернівецькою областями.

У південній частині області протікає багато лівих приток Дністра. Найбільші з них: Збруч, Жванчик, Смотрич, Студениця, Тернава, Мукша, Ущиця, Жорнівка, Баговичка, Рудка. Долини приток Дністра вузькі, русла рік глибоко врізаються у вапнякові породи, береги стрімкі, ложе здебільшого кам'янисте [2, с.25-26].

Збруч – друга за довжиною притока Дністра у Тернопільській області. По цій річці колись проходив державний кордон Росії з Австро-Угорщиною та СРСР з Польщею. Нині річка тече на межі Хмельницької та Тернопільської областей.

Збруч спочатку тече у широкій заболоченій долині, але вже від смт. Підволочиськ долина глибшає і вужчає, а від с. Тарноруда стає глибокою і звивистою, зі стрімкими, дуже мальовничими схилами, особливо високими на відтинку, де Збруч перетинає Товтрову грядку [23, с.166].

Зважаючи на густу гідрологічну сітку досліджуваної території, очевидним є той факт, що тематична підгрупа номенів на позначення проточних і стоячих вод складається з численних специфічних апелятивів та тих назв, що повторюються при найменуванні інших географічних реалій.

Основну водоносну артерію на досліджуваному масиві називають досить однотипно. Інформанти наводять незначну кількість апелятивів, що передають поняття **'ріка'** («природний водяний потік, що тече у виробленому ним річищі і живиться за рахунок стоку з площі свого водозбору» [3, III, с.135]): *во'да* (Стн, Шар, Св, Глд, Кл, Глш), *по'т'ік* (Ярм, Мхл, Кр, Зст, Шшк, Чрн, Кзм, Ввс, Івх, Бл), *р'іка* (Бдн, Влх, Чрн, Чрч, Трт, Ктгр, Дрв, Дмш, Пдпл, Пдл, Яб, Чрнв, СПр, Снк, ЯС), *р'іче'чка* (Прд, Птч, Прс, Брж), *р'ічка* (вживається майже в усіх н. пп.). Закономірно, що найчастіше вживані ГТ з наведеним значенням *р'іка*, *р'ічка*, засвідчені на всій території України [34, с.200]. За спостереженням П.П. Чучки, лексема *річка* є демінутивним утворенням від *ріка*, «проте є підстави гадати, що на семантичному рівні це розрізнення почало нівелюватися вже в давньоруській мові» [32, с.81]. Така особливість закріплена сучасною українською літературною мовою (*річка* 'те саме, що *ріка*' [26, VIII, с.578]). Тобто опозиція *р'іка* «велика ріка» : *р'ічка* «невелика ріка» нейтралізувалася, проте збереглася у назві *р'іче'чка*. Як і в давньоруській географічній номенклатурі, дублетна назва до *р'ічка* ГТ *по'т'ік* (пор. *р'ічка*, *потокъ* [32, с.81]). Завдяки метонімічному перенесенню виник апелятив *во'да* 'ріка' (тс. зафіксовано у говірці с. Ясіня Закарпатської обл. [4, с.75]). Дослідниця І.П. Чепіга зазначає, що в староукраїнських текстах на позначення гідрооб'єктів засвідчено насамперед слово *водá* у значенні 'річка, потік' [29, с.44].

Для декларації семи **'витік річки'** мовці використовують такі лексеми: *ве'рх'і'ї'я* (Трт, Шмр, Кр, Мал, Зст, Крв), *верх* (Крмч, Стн, Яб) *ве'р'шина* (МОлк, МКрч), *в'ит'ік* (Ярм, Мхл, Кр, Зст, Шшк, Чрн), *в'иток* (Чрч, Шдл, Ярм, Км, Мрз, Кзм, Крв), *Ye'pe'л'це* (Стн, Шар, Св, Глд, Кл, Глш), *по'чаток* (у багатьох н.п.), *по'чаточок* (Вшн), *те'ч'і'я* (Шар).

Апелятивна назва *ве'рх'і'ї'я* з семантикою 'витік річки' (пор.: «3. Верхня течія річки, а також місцевість, що прилягає до неї» [26, I, с.335]) відома

не тільки в українських говорах [11, с.62-63], а й у російських та польських діалектах: рос. *верховье* [7, I, с.453]; п. *wierzchowie* [36, V, s.590].

Лексеми *верх*, *ве^ршина*, що мають по кілька значень у досліджуваних говірках, вживають і для передачі семантики 'витік річки' (див. у літ. мові: *верх* «Верхня, найвища частина чого-небудь, вершина // Поверхня землі, якої-небудь рідини» [26, I, с.334]; *вершина* «3. Початок, верхів'я яру і т. ін.» [26, I, с.337]).

Спільнокореневі географічні терміни *в^{ит}'ік*, *те^ч'і'їа*, мотивовані дієсловом *текти*, згруповано навколо найчастотнішої лексеми *виток* – фонетичного варіанта від загальноукраїнського *вітик* «місце, де річка бере початок» [26, I, с.512].

Уживання номена *Уе^рел[']це* закономірне і виправдане, адже саме джерела дають водоносну силу річкам (пор.: «Джерело. 1. Потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі» [26, II, с.262]).

Загальнономовна лексема *початок* («1. Вихідний пункт протяжності предмета, площини тощо, а також те, що прилягає до того пункту; протилежне *кінець*» [26, VII, с.465]), що зафіксована в сучасних українських говорах [11, с.63], у географічній терміносистемі досліджуваної території набула специфічного значення: 'витік річки'.

Поняття '**гирло річки**', або місце, де річка впадає в море, озеро або в іншу річку, кінець нижньої течії річки, передають апелятиви *верх* (Івх, Схд, ВМ, Лшк, Цк, Кр, Мал, Зст, Крв), *ве^р'х'і'їа* (Шдл, Св, ССм, Мрз, Бс), *ве^р'шок* (Глш), *в^{ус}'т'а* (Ярм, Чрн, Хпт, Орн), *гирло* (Стн, Крж, Мхл, Крмч, Км, Кр, Пдл, Шшк, Глд), *ли^еман* (Мрз), *в^{ус}'т'а* (Біл).

Представлені номени *верх*, *ве^р'х'і'їа*, *ве^р'шок*, що поєднують антонімічні семантичні відношення, підтверджують існування опозиції за типом «низ» ↔ «верх» у географічній номенклатурі. Назви *верх*, *ве^р'х'і'їа*, *ве^р'шок* 'гирло річки', за твердженням Й.О. Дзендзелівського, «можливо, пов'язується з давньою традицією, коли початком річки вважали її гирло, устя...» [13, с.139].

Апелятив *гирло* 'гирло річки' – найуживаніший майже на всій території України [13, с. 125] та й у межах західноподільського діалектного простору так само. Як зауважують етимологи, *гирло* – запозичення зі східнороманських мов; рум. *gîrlă* «гирло; рукав (річки); річка», молд. *гърлэ* «тс.», походять, очевидно, від болг. *гърло* «горло» [16, I, с.509]. Й.О. Дзендзелівський стверджує, що ГТ *гирло* із зазначеною вище семантикою почав уживатися внаслідок дуже давнього метафоричного перенесення від *горло* (псл. **gьrdlo* > дрс. *гърло* [13, с.125]). Абсолютний синонім до лексеми *гирло* – лексема *в^{ус}'т'а* та її фонетичний варіант із типовим протетичним [в] *в^{ус}'т'а*, що задекларовані в небагатьох н. пп (див. *в^у'стя*, *у^с'тьє*, *у^с'тьє*, *у^с'тьє*, *у^с'ця* 'устя' у поліс. гов. [30, с.182]).

Спорадичне вживання номена *ли^еман*, очевидно, продиктовано аналогією річкових водних реалій до морських (у літ. мові «*Лиман*. Затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря, іноді багате на грязі з лікувальними властивостями» [26, V, с.485]), або, можливо, збереженням давньої семантики: '*лимань*, расширенное устье рѣки' [25, II, с.359]. Як зазначає П.П. Чучка, «в ареальному відношенні ... грецизм *лимень* [«морська затока»] вдається локалізувати на півдні давньоруської мовної території» [32, с.80].

На позначення семи '**старе русло річки**' мовці навели такі апелятиви: *в^{ру}'д'ка* (Ввс), *в^{ру}'сло* (Шар, ВМ), *ста^р'ра* *р'ічка* (Зст, Бс), *ста^р'е* *в^{ру}'сло* (Кр), *ста^р'ин'а* (Чрч, Кр, Чрн, Яб), *ста^р'иц'а* (Ярм), *ста^р'иц'а* (Пдл, Шшк, Глд, Крм, Хпт), *у^п'ред* *п'лила* *цим* *б'ере^г'гом* (Бдн).

Якщо найуживаніший номен *ста^р'иц'а* та його акцентуаційний варіант *ста^р'иц'а* не виявляють зрушень у семантиці у порівнянні з літературною мо-

вою (див. «Старі́ця. 4. Старе русло річки» [26, IX, с.657]), то географічний апелятив *ста́рин'а* 'старе русло річки' демонструє дивергенцію семантики на вказаному рівні: «*Старі́ня*. Старі люди, старики // Батько і мати, батьки» [26, IX, с.657]. Назва *ста́риця* побутує з аналогічною географічною семантикою в західнополіських, подільських та степових говірках [33, с.226; 5, с.83].

Використання полісемантичного тельмографічного терміна *руд'ка* вказує на заболоченість цього географічного об'єкта. Лексема *русло* не містить конкретизації семантики, а лише закріплює відмінності у наголошуванні (див. літ. «*Русло́*. Заглиблення в ґрунті, по якому тече річка, струмок і т. ін.» [26, VIII, с.912]).

Уживані в аналізованому семантичному ряду двослівні номени – атрибутивні словосполучення, побудовані за моделлю: відносний прикметник + іменник (*ста́ра р'ічка*, *ста́ре русло*). Промовиста назва, що характеризує зміну русла річки, – синтаксична конструкція *у́не^мред н'лила цим 'бере^мгом*.

Географічну реалію '**поворот русла річки**' у західнополіських говірках мовці передають лексемами *заворот* (Кл), *закрут* (Шшк, Кзм, Брж, МКрч), *закрути́на* (Біл), *кол'цо* (Шар Шдл, Чрн, Хпт, Прд, Чрнв, Бс), *к'руча* (Лсг), *не^мтл'а* (ССм, МК), *поворот* (майже в усіх н. пп.), *т'ошчи́н йа'зик* (Кл).

Закономірно задекларовано найчастотніше побутування ГТ *поворот* (див. літ. «*Поворо́т*. 2. Місце, де що-небудь (дорога, вулиця і т. ін.) повертає, відхиляється вбік» [26, VI, с.691]). Спільнокоренева лексема *заворот* – похідне утворення від дієслова *завертати*.

Зовнішній вигляд утвореного річкою поворота став мотивувальною ознакою у найменуваннях типу *кол'цо*, *не^мтл'а* (див. аналогічні утворення у гов. Волині, зах.-поліс., на Кіровоградщині [9, с.135-136; 33, с.221; 6, с.84]). Назва *т'ошчи́н йа'зик* – яскравий зразок метафоричного переосмислення семантики у природничій термінології.

Словотвірне гніздо з коренем *крут-/ круч-* становлять назви, похідні від прикметника *крутий* та дієслова *закрутити*: *к'руча*, *закрут*, *закрути́на*. Останню лексему, зважаючи на фіксацію в південно-західних говорах, уважаємо південно-західним регіоналізмом (пор. літ. «*Закру́тина*. діал. Закрут» [26, III, с.170]).

Серед репрезентантів поняття '**розгалуження русла річки**' найбільше похідних утворень з префіксом *від-* та *роз-*: *в'ідгалу́же'н'а* (Кр), *в'ідроги* (Мрз, Вшн), *в'ідростки* (Кл); *роз'вилка* (Крж, Схд, Кр, Глд, Мрз, Кз, Куч, МОлк, МК), *роз'в'ілка* (Бл), *роз'лиу́* (Стн, Івх, Чрч, Шар, Шдл, ВМ, Ярм, Мхл, Крмч, Мал, Пдл, Бдн, Зст, Шшк, ССм, Кл, Хпт), *роз'т'ік* (Св), *роз'ток* (Дрв). У цих двох групах назв завдяки префіксальним формантам спостерігається розвиток ознаки «відгалуження, відходження убік».

Серед назв гідрорельєфу найбільш поширений у діалектах української мови термін *розтік* у значенні «место разделения улицы или дороги на две, реки на два рукава» [25, IV, с.73]. У сучасній українській мові лексема *розтік* вживається в значенні «місце роздвоєння русла річки» [26, VIII, с.825; 16, V, с.536-537]. Апелятиви *расто́ка*, *розто́к*, *розто́ка* з семантикою 'разветвление русла реки, слияние двух рек' спостережено на території Чернігівсько-Сумського Полісся [30, с.182-183]. Лексеми *расток*, *ростоки* з таким самим значенням зафіксовані у словнику Е.М. Мурзаєва [19, с.478].

Ряд продовжують апелятивні назви *вила* (Чрн, Ввс, МК), *рука́у* (Км), що стали ГТ завдяки метафоричному перенесенню: «*Вила*. Сільськогосподарське знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.» [26, I, с.419]; «*Рукáв*. 2. Водяний потік, що відійшов у бік від головного русла; відгалуження ріки»

[26, VIII, с.905]. Номен *шир* (Гк) вживається з семантикою 'розгалуження русла річки', очевидно, завдяки акцентуванню ознаки «ширина»: «Те саме, що широчінь» [26, XI, с.455].

Ядро ряду, що передає семантику 'тиха, стояча вода біля берега', становить лексема *завод*¹, наведена у багатьох н. пп. (див. укр. *заводь* «Невелика затока або частина річки з уповільненою течією; мілке місце озера, ставу; затон» [26, III, с.354]; діал. поліс. *заводь, зástій, зáтишок* 'тиха течія взагалі і біля берега' [30, с.183]). Неоднослівні назви *стої́йча во́да, т́иха во́да, т́иха стої́йча во́да* перебувають на периферії семантичного мікрополя. Географічні апелятиви *за́тока, Херкало* характеризуються найменшою широтою вживання – по одному н. пп. Лексема *Херкало* стала ГТ завдяки розвитку переносного значення взагалі та ознаки «гладка поверхня» зокрема.

Сему 'чиста водна поверхня' передають лексеми *в'ікно* (ССм, Чрн, Глш, СП), *во́да* (Спр), *Херкало* (Мрз, Вшн), *зеркало* (Кл), *п'лесо* (у більшості н. пп.), *чиста во́да* (Псц, Мцв, Крв, Бс), *чи́сто́та* (Бдн), *чи́ст'ак* (Чрн, Крм, Яб).

Ознаки «відсутність рослинності» та «чиста поверхня» можна вважати домінантними у ряду, зважаючи на представлені назви метонімічного походження *в'ікно, Херкало, зеркало* та словотвірне гніздо з коренем *чист-* *чиста во́да, чи́сто́та, чи́ст'ак*. Зважаючи на загальнономовне тлумачення останньої лексеми («діал. Жовтяк-пшінка» [26, XI, с.337]), маємо підстави зауважити розходження семантики лексеми у літературній мові та говірках (пор.: *чистяк* на Кіровоградщині 'струмок з чистою водою' [6, с.99]; *чистяк* 'джерело в горах', *чистик* 'рівний чистий луг' [31, с.235]).

Лексема *п'лесо*, на думку Й.О. Дзензелівського, в українських говорах може демонструвати коливання семантики [10, с.133]: укр. літ. *плéсо* «1. Відносно широка, зі спокійною течією ділянка між двома перекатами, закрутами. // Вільна від заростей відносно глибока спокійна ділянка якої-небудь водойми. // Спокійна чиста водна гладінь» [26, VI, с.578]; укр. діал. *плéсо* 'частина водоймища, яка вдається в сушу; глухий непроточний рукав ріки [20, с.38]; *плес* 'пологий берег, прибережна смуга води' [31, с.168]; 'затока, відгалуження річки, рукав річки' [14, с.14]. Наведена лексема відома слов'янським. мовам: ч. *ples* 'вир у річці' *pleso* 'гірське озеро, особливо в Татрах; глибоке місце в річці; місце з заглибленим дном через греблю'; слц. *pleso* 'вир', 'озеро', 'ставок', 'стояча вода' [17, с.47]. У західноподільському діалектному ареалі лексема *п'лесо* зазнала звуження семантики.

Динаміку реалії 'швидка течія води' передають 40% двослівних найменувань (*бистра во́да* (Ярм, Лшк, Мцв), *с'кора во́да* (Бс), *стр'ім'ка те^м'ч'і́йа* (Мрз), *шви'ед^м'ка во́да* (Івх, Чрч, ВМ, Врв, Км, Кр, Мал, Пдл, Зст, Шшк, Ввс)) та 60% однослівних назв (*би'естри'єна* (Глб, Рхн), *бу'рун* (Крж), *вир* (Ввс), *по'т'ік* (Стн, Схд, Шдл, Мхл, Св, Цк, Крмч, Бдн, Шмр, Глд, ССм, Мрз, Псц), *по'ток* (Крв), *скорос'на* (Кл)).

Найчастіше вживана однослівна назва *по'т'ік* виводиться від дієслова *текти* і декларує загальноукраїнську семантику: «*Потік*. 1. Річка (переважно невелика), струмок із стрімкою течією // Маса води, що стрімко тече» [26, VII, с.409].

Наведені в аналізованому семантичному ряду географічні терміни можна об'єднати у дві групи:

- 1) ті, що мотивовано прозорими прикметниковими основами: *бистра во́да, биестри'єна, с'кора во́да, скорос'на, стр'ім'ка те^м'ч'і́йа, шви'ед^м'ка во́да*;
- 2) ті, що мотивовано дієслівними основами: *бу'рун, вир, по'т'ік, по'ток* (від *бу'рлити, буркати*; від псл. **vyřěti* «кипіти, клекотіти»). Про семантику та ети-

мологію лексем див. [26, I, с.261, 466]; [16, I, с.305, 379; IV, с.542]; пор.: с.-наддніпр. *бурчак* 'рівчачок, струмок з швидкою течією води' [1, с.18]). М. Юрковський, з посиланням на «Історичний словник українського язика» Є. Тимченка, подає лексему *bystryna* з семантикою 'bystra woda, prkd, nurt' [34, с.461].

Семантику '**брижі на воді від швидкої течії**' реалізують лексеми *баран'ц'і* (Клч), *ба'ранчи'єки* (Кл), *бри'єж'і* (Стн, Крж, Ярм, Звд, Кр), *бул'ки* (Шар), *х'вил'і* (Івх, Схд, Шдл, Врв, Мхл, Лшк, Св, Цк, Крмч, Км, Кр, Пдл, Бдн, Шпр, Зст, Шшк, Глд, ССм, Лсв), *шум* (Чрч, Лсг).

Найпоширеніший номен з означеною семантикою *х'вил'і* (див. укр. *хвіля* «1. Водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні. // Те, що своїм рухом або формою нагадує водяний вал» [26, XI, с.40]). Лексема *бри'єж'і* не виявляє зрушень у семантиці у порівнянні з літературною мовою: «1. Дрібні хвилі на злегка сколиханій поверхні води» [26, I, с.234], *бри'єжа* «тс.» [25, I, с.98]. Етимологічно кваліфіковано як давнє польське запозичення, що сягає німецької мови [16, I, с.255-256].

Демінутивні народоназви *баран'ц'і*, *ба'ранчи'єки* (пор. *баран* «б. Піниста хвиля, що підіймається у вузькому місці ріки» [25, I, с.28]) утворено від назви тварини за подібністю географічної реалії до закучерявленої шерсті ягняти чи баранця.

Апелятивна назва *бул'ки* пояснюється появою бульбашок на водній поверхні під час швидкого руху води (*бу'лька* «водяна або мильна бульбашка» [16, I, с.239; 25, I, с.109]).

Зважаючи на тлумачення останньої лексеми (*шум*² «Непрозора й легка пухирчаста маса, яка утворюється на поверхні деяких рідин при сильному збовтуванні, нагріванні, бродінні і т. ін.; піна» [26, XI, с.561]), доходимо висновку, що те саме поняття респонденти називають по-різному і через різне уявлення про географічні об'єкти, і через місцеві особливості представленої у кожному н. пп. реалії. Тобто, хвилі, баранці, бульки чи шум утворюватимуться на поверхні води залежно від того, наскільки широке русло річки і наскільки стрімка течія.

Для найменування географічного об'єкта '**вир у річці**' респонденти обрали такі лексеми: *вир* (Крж, Івх, Чрч, Шар, Ярм, Звд, Мхл, Св, Цк, Км, Пдл, Зст, Чрн, Ввс, Шсн, Чрнв, Ктгр), *'вирва* (Шдл, Крмч, Мал, Бдн, Мрз, Хпт, Орн), *'в'іхор* (Дрв) *водоворот* (Клч), *гли'єби'єна* (Бс), *'гупало* (Дрв), *зак'рути'єна* (Крм, Глш, Кзм), *запад 'н'а* (Крв), *к'руте'н'* (Шшк, Кзм, Гк, Ктгр), *к'руча* (Схд, Кр, ССм, Кнг, Нгн), *'омут* (Глд), *те'ч'і'їа* (Крмч), *'їама* (ВМ, Кнг, Мцв).

За спостереженням Й.О. Дзензелівського, назва *вир* побутує в усіх слов'янських мовах [12, с.143] (пор. п. діал. *wurek* «глибоке місце в річці» [37, с.168]; схв. *vír* «водоворот, глибоке місце в ріці», діал. «джерело» [38, с.73]). Географічний термін *'вирва*, *'в'іхор*, очевидно, мотивуються давніми коренями з семантикою «крутити, гнути» [16, I, с.386]. Остання лексема – фонетичний варіант від *вихор* – демонструє перехід лексики з однієї тематичної групи в іншу («1. Рвучий круговий рух вітру // Сильний поривчастий вітер» [26, I, с.534]). Порівняймо: у говірках Волині номен *віхор*, *віхреник* зафіксовані з семантикою 'місце в річці, де вирує вода', 'поворот річки' [9, с.20]. До цієї ж групи зараховуємо апелятиви *зак'рути'єна*, *к'руте'н'*, *к'руча* (пор. бойк. *закрута* 'вир, коловорот' [22, I, с.273]). Композитна назва *водоворот* – похідне утворення від *вода вертає*. На території Кіровоградщини назви з першим компонентом *вод-* та дієсловами *вертиться*, *повертає*, *крутиться* становлять продуктивну модель творення географічних термінів [6, с.89].

Основою найменування *'гупало* послугувало дієслово *гупати*, що акцентувало увагу на ознаці «рух води з гуркотом» (див. аналогічні номенни у говорах укр. мови: *гукало*, *гучало*, *гуркало*, *гурчало* і т. ін. [15, с.216]).

Лексема *западня* зафіксована на території України з семантикою 'глибокий крутий яр', 'заглиблення в земній поверхні невизначеної форми', 'заглиблення на місці водоюми' [18, с.228]; у літ. мові «2. *діал.* Провалля» [26, I, с.239]).

Російськомовним впливом позначене вживання номена *омут* [12, с.135, 150]. У російській мові *омут* 'вир у річці' [7, II, с.1742]; псл. *omitъ*, пов'язане з (*o-*)*omititi* «(за-)мутити» [16, IV, с.189; 28, III, с.140; 27, с.214] (див. також у Й.О. Дзєндзелівського: 'западина (біля млина), де швидка течія мутить воду і вимиває яму'; 'вир у річці' [12, с.150]). Т.О. Марусенко фіксує лексему лише з семантикою 'заглиблення на місці водоюми' [18, с.239].

Полісемантична лексема *яма* стосується і ЛСГ «підвищення», і «яма», і «низина», до того ж передає семантику 'вир у річці', пов'язану з водними реаліями.

За нашими матеріалами, для найменування частини річки та способу руху води в ній мовці використовують лексеми, типові для загальноукраїнського простору. Ядро семантичного мікрополя назв водоюм та їх частин найчастіше формують лексеми з основним, первинним значенням і прозорою мотивацією: *гірло* 'гірло річки', *початок* 'витік річки', *рукав* 'рукав річки', *нлесо* 'чиста водна поверхня', *вир* 'вир у річці'. Це засвідчує усталеність номінації для позначення відомих і звичних для мовців реалій. Водночас уживання діалектизмів *в'іхор*, *гупало*, *закрут*, *закрутична*, *т'ошичєн йа'зик*, що перебувають на периферії мікрополя, дає змогу фіксувати говіркову різноманітність народних найменувань навколишніх реалій.

Умовні скорочення назв населених пунктів:

Вк – с. Вікно, Крг – с. Крогулець, Км – с. Куманів, Лчк – с. Личківці, Схд – с. Суходіл, Яб – с. Яблунів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.; Влч – м. Волочиськ, Глд – с. Глядки, Клн – с. Клинини, Шмр – с. Шмирки, Щсн – с. Щаснівка Волочиського р-ну; Бс – с. Басівка, Ббн – с. Бубнівка, Врв – с. Варівці, Зв – с. Завадинці, Кл – с. Клинове, Крм – с. Кременна, Кзм – с. Кузьмин, Лсв – с. Лісоводи, Лсг – с. Лісогірка, Нвс – с. Новосілка, Стн – с. Сатанівка, СП – с. Стара Пісочна, СПр – с. Старе Поріччя, Трч – с. Турчинці, Хпт – с. Хоптинці, Чрнв – с. Чорніводи, Шшк – с. Шишківці Городоцького р-ну; Бл – с. Балин, Зст – с. Заставля, Кр – с. Кривчик, Лшк – с. Лошківці, Мк – с. Маків, МК – с. Мала Кужелівка, Мал – с. Маліївці, Мцв – с. Міцівці, Мрз – с. Морозів, Рхн – с. Рахнівка, ЯС – с. Ярова Слобідка Дунаєвського р-ну; Грш – с. Грушка, Дрв – с. Дерев'яне, Дмш – с. Демшин, Ктр – с. Китайгород, Кз – с. Кізя, Кнг – с. Княгинин, Крш – с. Крушанівка, Нф – с. Нефедівці, Нгн – с. Нігин, Орн – с. Оринин, Пдпл – с. Підпилип'я, Пдл – с. Подоляни Кам'янець-Подільського р-ну; Брж – с. Бережанка, Біл – с. Біла, Бдн – с. Боднарівка, Ввс – с. Вівся, Влх – с. Вільхівці, Гк – с. Гуків, Івх – с. Івахнівці, Злч – с. Залуччя, Крк – с. Криків, Крмч – с. Кормильче, Крс – с. Красноставці, Пгч – с. П'ятничани, Св – с. Свіршківці, ССм – с. Слобідка-Смотрицька, Чрч – с. Черче, Чрн – с. Чорна, Цк – с. Цикова, Шдл – с. Шидлівці Чемеровецького р-ну; ВМ – Вербка Мурована, Глш – с. Глушківці, Прд – с. Правдівка, Прс – с. Проскурівка, Стк – с. Сутківці, Шар – с. Шарівка, Ярм – м. Ярмолинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.

Список використаних джерел:

1. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В.С. Ващенко. – Харків, 1960. – 108 с.
2. Верховний О.У. Хмельницька область : географічний нарис / О.У. Верховний. – К. : Рад. шк., 1960. – 112 с.
3. Географічна енциклопедія України : [у 3 т.] / [за ред. О.М. Маринича]. – К. : УРЕ, 1989-1993. – Т. 1-3.
4. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області / М.А. Грицак // Питання гідроніміки. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 74-80.

5. Громко Т.В. Народні географічні терміни, похідні від мок-// мокр- (на матеріалі говірок Кіровоградщини) / Т.В. Громко // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – Вип. XXII. – Ч. 1. – С. 168-172.
6. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т.В. Громко [відп. ред. В.В. Лучик]. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] / В.И. Даль. – М. : Русс. язык, 1990. – Т. 1-4.
8. Данилюк О.К. Географічна термінологія Волині : автореф. дис. ... ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 Українська мова / О.К. Данилюк. – К., 2000. – 18 с.
9. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / О.К. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1997. – 108 с. – (НАН України, Інститут української мови).
10. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу / Й.О. Дзендзелівський // Onomastica. – Kraków, 1972. – Т. XVII. – С. 109-150.
11. Дзендзелівський Й.О. Українські назви для «витоку, початку, вершини річки» // Slavica. – Debrecen, 1968. – Т. VIII. – С. 61-68.
12. Дзендзелівський Й.О. Українські назви для виру / Й.О. Дзендзелівський // Onomastica. – Kraków, 1978. – Т. XXIII. – С. 133-162.
13. Дзендзелівський Й.О. Українські назви для гирла, устя річки / Й.О. Дзендзелівський // Onomastica. – Kraków, 1970. – Т. XV. – С. 125-142.
14. Дзендзелівський Й.О. Українські народні назви гідрорельєфу. Відгалуження річки, рукава річки, затоки / Й.О. Дзендзелівський // Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. – Ужгород, 1982. – С. 3-53.
15. Дзендзелевский И. А. Названия для водоворота в говорах украинского языка / И.А. Дзендзелевский // Совещания по ОЛЯ (Черновцы, 4-7 октября 1976 г.) : тез. докл. – М., 1977. – С. 216-218.
16. Етимологічний словник української мови : [в 7 т.] / за ред. О.С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
17. Малько Р.Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне) / Р.Н. Малько ; [ред. Р.В. Кравчук]. – Минск : Наука и техника, 1974. – 143 с.
18. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т.А. Марусенко // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М. : Наука, 1968. – С. 206-255.
19. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.
20. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) / М.В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1979. – 313 с.
21. Огієнко Іван. Говори української мови / Іван Огієнко // Рідна мова. – 1933. – Ч. 4. – С. 151-154.
22. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.
23. Природні умови та ресурси Тернопільщини / [наук. ред.: М.Я. Сивий, Л.П. Царик]. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. – 512 с.; іл.
24. Сіденко Н.П. Географічна апелативна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н.Д. Сіденко. – Донецьк, 2003. – 22 с.: табл., карти.
25. Словарь української мови : [в 4 т.] / [за ред. Б.Д. Грінченка]. – К., 1958-1959.
26. Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
27. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н.И. Толстой. – М. : Наука, 1969. – 262 с.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : [в 4 т.] / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964-1973.

29. Чепіга І.П. З історії староукраїнської лексики на позначення гідроспоруд / І.П. Чепіга // Мовознавство. – 1986. – №3. – С. 44–50.
30. Черепанова Е.А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации) / Е.А. Черепанова // Полесский этнолингвистический сборник : материалы и исследования / [под ред. Н.И. Толстого]. – М. : Наука, 1983. – С. 173-189.
31. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : словарь / Е.А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
32. Чучка П.П. Синонімічні зв'язки в давньоруській географічній номенклатурі / П.П. Чучка // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 75-82.
33. Шульгач В.П. Словник географічних термінів Західного Полісся / В.П. Шульгач // Ономастика України та етногенез східних слов'ян. – К., 1998. – С. 215-226.
34. Jurkowski M. Rzeka, potok i ich synonimy w jmyzku ukraińskim / Marian Jurkowski // Slavia orientalis XII. – Warszawa, 1963. – № 3. – S. 198-222.
35. Jurkowski M. Ukraińska terminologia hydrograficzna / Marian Jurkowski. – Wrocław etc.: Wyd. PAN, 1971. – 230 s.
36. Karłowicz J., Kryński A., Niedzwiedzki W. Słownik jmyzka polskiego. – Warszawa, 1952–1953. – T. I-VIII.
37. Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen / P. Nitsche. – Köln – Graz, 1964. – 339 s.
38. Schütz J. Die geographische Terminologie des Serbokroatischen / J. Schütz. – Berlin : Akademie – Verlag, 1957. – 113 s.

The article analyzes the realization of the notion «river» and «the ways of tide» in the dialectal speech, variation and oscillation of the meanings in the set lexemes are distinguished. Typical general Ukrainian elements and local specific nomination of the geographical reality were defined.

Key words and word-combinations: lexem, sema, folk geographical terminology, Western Podilya dialectal speech.

Отримано: 28.08.2013 р.